

تبیین اثربخشی انگیزشی «خودباوری» بر پیشرفت جامعه علمی کشور (با تأکید بر بیانیه گام دوم انقلاب)

محمدهادی منصوری*
علیرضا شیرزاد**

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تبیین و بررسی مفهوم «خودباوری» و اثر انگیزشی آن بر پیشرفت جامعه علمی کشور به عنوان مقدمه تحقق بیانیه گام دوم انقلاب انجام شده و با روش توصیفی - تحلیلی و با توجه به تعدادی از آیات قرآن کریم و یافته‌های دانش روان‌شناختی، تحلیل و بررسی نموده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، برای واژه «خودباوری» سه مؤلفه مفهومی «وجود استعداد و توانایی در درون انسان»، «باور به وجود آن توانمندی‌ها توسط خود انسان» و نیز «نیروی انگیزشی ناشی از باور که انسان را به سمت عمل سوق می‌دهد» را می‌توان در نظر گرفت. «شناخت ویژگی‌ها و توانمندی‌های خود»، «هویت‌بخشی به جامعه علمی کشور» و «القای روحیه ما می‌توانیم» سه عامل زمینه‌ساز ایجاد خودباوری هستند. از ثمرات خودباوری، «جسارت ورود به عرصه‌های بزرگ علمی»، «نوآوری علمی» و نیز «استقلال و عدم وابستگی علمی به بیگانگان» هستند.

واژگان کلیدی

خودباوری، عرصه علم و پژوهش، مقام معظم رهبری، اثر انگیزشی، آموزه‌های وحیانی، جامعه علمی.

طرح مسئله

رهبر معظم انقلاب (مدظله) همواره در نشست‌های متعدد خود با جامعه علمی کشور به اهمیت جهت و استقلال علمی کشور اشاره داشته‌اند. همچنین عرصه علم و پژوهش از جانب ایشان در بیانیه گام دوم انقلاب نیز آشکارترین وسیله عزت و قدرت یک کشور عنوان گردید. مقام معظم رهبری در طی این نشست‌ها با جامعه علمی کشور، علاوه بر دلگرمی‌های فراوان به اساتید و دانشجویان، انتظاراتی مانند شکستن مرزهای دانش، جنبش نرم‌افزاری، درون‌زا نمودن علم و نیز استقلال علمی از آنان را داشته‌اند. اما آنچه پرداختن به آن ضروری است، اجرایی نمودن این رهنمودهاست که نیازمند راهکارها و مقدمات ویژه است. این مقدمه مهم در سخنان رهبری انقلاب، روحیه «خودباوری» است که به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین پیش‌نیازهای موفقیت عرصه علم و پژوهش شناخته می‌شود.

شایسته یادآوری است تأکیدات بسیار نسبت به خودباوری و اتکای به نفس، آن هم در عرصه‌های علمی که در کلام امام و رهبری از ابتدای انقلاب تاکنون وجود دارد، بررسی این مفهوم را با نگاه انگیزشی که به‌عنوان عامل محرک پیشرفت علمی است، ضروری نموده است. بر این اساس، در نوشتار حاضر با استفاده از متون اسلامی و سخنان امامین انقلاب، ابعاد و رابطه خودباوری در پیشرفت‌های علمی ایران اسلامی و نقش انگیزشی آن بررسی می‌شود. در نتیجه، پژوهش حاضر مفهوم «خودباوری» را به‌عنوان یکی از راه‌های انگیزه‌دهنده در مسیر پیشرفت علمی مورد تبیین قرار داده و پس از تعریف دو کلیدواژه «خودباوری» و «انگیزش» و بررسی آن مفهوم در قرآن و احادیث، راهکارهای زمینه‌ساز برای کسب روحیه خودباوری و در نهایت، ثمرات آن را در جامعه علمی کشور بیان نموده است.

پیشینه پژوهش

با توجه به بررسی‌های انجام شده در مقالات مرتبط با بیانیه گام دوم انقلاب، مقاله‌ای که به اثر انگیزشی خودباوری در عرصه علم و پژوهش از منظر بیانیه گام دوم انقلاب پرداخته باشد، نگاشته نشده است. البته تعدادی از پژوهش‌های مرتبط، به تبیین مسئله علم و دانش در بیانیه گام دوم انقلاب پرداخته‌اند که در ادامه تعدادی از آنها بررسی می‌شود.

مقاله «ارائه مدل مفهومی از علم و پژوهش در راستای بیانات رهبری در تبیین گام دوم انقلاب» توسط کریم کیاکجوری در مجله *رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی* به چاپ رسیده که با مروری بر بیانات رهبر معظم انقلاب در حوزه علم و پژوهش در قالب یک مدل مفهومی با پنج بعد بومی سازی دانش، خلاقیت، نوآوری و کارآفرینی، تقویت روحیه پژوهش‌محوری، آموزش و پرورش، تولید علم و کاربردی کردن علم، سعی در تبیین بیانیه گام دوم انقلاب داشته است.

مقاله «ضرورت توجه به حوزه علم و پژوهش در پیشرفت تمدن اسلامی براساس بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی» به قلم مریم شمسایی در *پژوهشنامه تاریخ سیاست و رسانه* به چاپ رسیده است که در آن به یکی از محورهای اساسی بیانیه که تأکید بر شناخت گذشته و درس گرفتن از تجربه‌هاست توجه شده و به بحث در حوزه علم و پژوهش و دلایل پیشرفت مسلمانان در دوران شکوفایی اسلام و عبرت آموزی مسلمانان عصر حاضر پرداخته شده است.

همچنین «نقش خودباوری در پژوهش و تولید علم» چکیده مقاله‌ای از لینا ملکمیان و سیده فاطمه میرجعفری است که در همایش «نخبگان فرهنگی، خودباوری در فرهنگ اسلام و ایران» منتشر شده است. نویسندگان در این نوشتار اصل خودباوری را عامل مهمی برای پیشرفت‌های علمی و همه‌جانبه کشور و لازمه رسیدن به افق‌های بلند بین‌المللی دانسته و یکی از گام‌های اساسی دانشگاه تکیه بر خودباوری و تکیه زدن به داشته‌های خود دانسته‌اند.

آنچه که در پژوهش‌های یادشده مشاهده می‌شود، عدم توجه به بعد انگیزشی در مسئله علم و دانش و نیز بررسی بیانیه گام دوم انقلاب از این جهت است و در نتیجه نوشتار حاضر به یکی از ابعاد انگیزشی علم و دانش در گام دوم انقلاب؛ یعنی مسئله خودباوری اشاره و آن را تبیین نموده است.

مفهوم‌شناسی

۱. خودباوری

اعتماد به نفس و خودپنداره مثبت نزدیکترین واژگان به مفهوم «خودباوری» است. در زبان عربی واژگانی همچون «الاعتماد بالذات»، «الاعتماد بالنفس» و «ثقة بالنفس» می‌تواند معادل یا واژگان متقارب المعنی برای واژه «خودباوری» باشند، اما آنچه که در تعریف آنها در کتب لغوی بیان شده، صرفاً تعریف دو واژه اعتماد و ثقة بوده و با آنچه که در عصر امروز و در میان جامعه علمی فارسی زبان از واژه خودباوری اراده می‌شود، تفاوت عمده معنایی به چشم می‌خورد. در نتیجه برای مفهوم‌شناسی این واژه صرفاً به تعاریف دانشمندان و اندیشمندان اسلامی و برخی صاحب‌نظران روانشناسی اکتفا می‌شود.

همچنین برای خودباوری و واژگان نزدیک به آن، مانند اعتماد به نفس، تعاریف مختلفی از جانب برخی اندیشمندان و پژوهشگران اسلامی بیان شده است، آیت‌الله ری‌شهری، خودباوری را به معنای اعتماد به نفس و تکیه بر استعدادهایی دانسته است که خداوند متعال در وجود انسان برای حرکت به سوی قله تکامل قرار داده است. (ری‌شهری، ۱۳۸۹: ۲۴) آیت‌الله سبحانی در تعریف اعتماد به نفس

می‌نویسد: «اعتماد به نفس جز این نیست که انسان به رهبری عقل و خرد در پرتو قدرت اراده یا یک تصمیم و جزم و قاطعیت، کار خود را تعقیب کند و خود را بر انجام آن عمل توانا بشمارد». (سبحانی، ۱۳۸۷: ۹۸) برخی از پژوهشگران نیز اعتماد به نفس را نیروی محرکی دانسته‌اند که انسان به منظور انجام کلیه فعالیت‌های خود می‌تواند از آن سود برد. (فعالی، ۱۳۹۱: ۱۹)

در دانش روان‌شناسی می‌توان مفهوم «خودکارآمدی (Self-efficacy)» را واژه‌ای نزدیک به «خودباوری» دانست که عبارت است از: باورهای فرد در مورد توانایی‌هایش بر اعمال کنترل بر عملکرد و رویدادهایی که زندگی‌اش را تحت تأثیر قرار می‌دهند. (بندورا، ۱۹۹۴) یا: «ارزیابی افراد از توانمندی‌هایشان به جهت انجام موفقیت‌آمیز کارها به منظور دستیابی به اهدافشان». (زاجاکوا و لینچ، ۲۰۰۵)

همچنین برخی از اندیشمندان روان‌شناسی معتقدند که احساس کارآیی بالا، ترس از شکست را کاهش داده و سطح آروزهای انسان را نیز افزون ساخته و توانایی حل مسئله را بهبود می‌بخشد. (شولتز و شولتز، ۱۳۹۰)

در تعریف دیگر از خرد کارآمدی آمده است: باور به اینکه «من می‌توانم» که به اعتقادات فرد مبنی بر توانایی انجام تکالیف در شرایط خاص و نیز باور کلی فرد در مورد توانمندی و قابلیت‌های خود اشاره دارد و می‌تواند عامل تعیین کننده رفتار باشد. (امیری و مصرآبادی، ۱۳۹۸: ۴۷)

مجموع این تعاریف نشان می‌دهد در مفهوم خودباوری و مفاهیم مترادف آن، «وجود استعداد و توانایی در درون انسان»، «باور به وجود آن توانمندی‌ها توسط خود انسان» نیز «نیروی انگیزشی ناشی از آن باور که انسان را به سمت عمل سوق می‌دهد» سه مؤلفه اساسی هستند.

۲. انگیزش

برای مفهوم «انگیزه» یا «انگیزش» که از کاربردی‌ترین مسائل در دانش روانشناسی محسوب می‌شود، تعاریف متعددی بیان شده است. معمولاً انگیزش را موتور محرکه رفتار نامیده‌اند که با اثرگذاری در انگیزش افراد می‌توان هرگونه رفتاری را ایجاد، حذف و اصلاح کرد یا تغییر داد. به همین جهت از دیرباز مورد توجه بسیاری از صاحب‌نظران و البته رهبران جامعه بوده است. اصولاً وقتی می‌پرسیم چرا هر انسان به شیوه‌ای خاص رفتار می‌کند؟ در واقع در مورد علت انگیزش او پرسش می‌کنیم (گورمن، ۱۳۸۹: ۹) در نتیجه مباحث انگیزشی درصدد آن است که علت یا به عبارت دیگر، هدف رفتارهای متفاوت انسان را در شرایط مختلف تبیین نموده و همچنین با به کار بردن شیوه‌هایی انگیزه، برخی از رفتارهای انسان را افزایش داده یا از آن بکاهد.

مفهوم انگیزش در منابع اسلامی نیز گاه مستقیم و با کلیدواژه‌هایی همچون حث، تحریض، حض، اثاره و بعث عنوان گردیده و گاه به صورت غیرمستقیم بیان شده که آیات دلالت کننده بر پاداش و تنبیه و آیاتی که بر سبقت در خیرات دلالت دارند، نمونه‌ای از آنهاست. این واژگان غیرمستقیم اگرچه خود، بار انگیزشی ندارند، در بافت معناشناختی قرآن، معنای انگیزشی از آنها استنباط می‌شود. (کاویانی، ۱۳۹۳: ۸۸)

همچنین برخی از مفسرین قرآن همچون علامه طباطبایی و علامه طبرسی نیز از واژه «حرض» در آیه «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ» (انفال / ۶۵) معنای انگیزشی استفاده نموده و آن را به معنای ترغیب و برانگیختن دانسته‌اند. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۹ / ۱۲۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۴ / ۸۵۶)

در نتیجه با توجه به مؤلفه مفهومی خودباوری و اثر انگیزشی آن می‌توان از مفهوم «خودباوری» نیز به‌عنوان یکی از شیوه‌های انگیزه دهنده جامعه علمی کشور نام برد که با ایجاد نیروی درونی اندیشمندان و دانشجویان، جامعه علمی را به سمت توسعه و تولید دانش و در نتیجه پیشرفت همه جانبه علمی سوق می‌دهد.

۳. خودباوری در قرآن و احادیث

در متون دینی موارد متعددی یافت می‌شود که به مفهوم «خودباوری» یا به مفهوم مقابل آن؛ یعنی «خودباختگی» اشاره شده و حتی خداوند و اهل بیت علیهم‌السلام نیز گاه از این شیوه انگیزشی استفاده نموده‌اند.

در یکی از آیات قرآن کریم به نحوه تعامل فرعون با مردم خویش اشاره شده و در آن به شیوه این مستکبر در ایجاد خودباختگی در مردم خویش پرداخته شده است و لذا قرآن کریم، خفیف و خوار شمردن مردم را به‌عنوان یکی از شیوه‌های مستکبرین دنیا همچون فرعون به منظور تسلط بر مردم معرفی نموده که در آیه «فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَطَاعُوهُ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِقِينَ»^۱ (زخرف / ۵۴) به آن اشاره شده است. این شیوه که در قرآن کریم، «استخفاف» نامیده شده، برای رسیدن به این هدف بود که تا قومی کوچکی و خواری خود را در برابر حاکم مستکبری همچون فرعون قبول نمی‌کردند، هرگز به اطاعت او گردن نمی‌نهادند. (جوادی آملی، ۱۳۸۴: ۱۴۸)

از سویی دیگر نیز در قرآن، خود خداوند متعال در مواردی، درصدد ایجاد خودباوری در مسلمانان برآمد. به‌عنوان نمونه در جنگ احد به دلیل اینکه تعداد قابل توجهی از مسلمان مجروح یا کشته شده و لشکر اسلام نیز در آن جنگ به پیروزی نرسید، این امر سبب شده بود که عده‌ای از مسلمانان دچار سستی در اراده

۱ فرعون قوم خود را سبک شمرد در نتیجه از او اطاعت کردند؛ به یقین آنان قومی فاسق بودند.

و اندوه شوند. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۴ / ۳۹) این شرایط سخت مسلمانان پس از چنین جنگی ایجاب می‌کرد که روحیه آنان تقویت شده و در نتیجه برای ادامه مبارزه با مشرکین آماده می‌شدند که می‌بینیم خداوند متعال برای انگیزه‌سازی مؤمنان آیه «وَلَا تَهْتُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ»^۱ (آل عمران / ۱۳۹) را نازل نموده و تفوق و برتری مؤمنان نسبت به کفار را به آنان یادآور شد. (ابن بابویه، ۱۳۹۸: ۱۹۸)

همچنین کاربرد این شیوه انگیزشی در برخی از جملات اهل بیت علیهم‌السلام نیز مشهود است:

امیرالمؤمنین علیه‌السلام جان انسان‌ها را همچون شیء گران‌بها دانسته و فرمودند: «برای آخرت، هیچ عوضی وجود ندارد و قیمت دنیا با نفس [آدمی] برابری نمی‌کند.» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۵۵۹)^۲ امام کاظم علیه‌السلام به هشام بن حکم فرمود: «بدانید که این بدن‌های شما، بهایی جز بهشت ندارند. پس، آنها را به جز بهشت نفروشید.»^۳ (کلینی، ۱۴۰۷: ۱ / ۱۹) هنگامی که انسان بداند جسم و جانی که خداوند به او عطا نموده، چه ارزشی دارد، هیچ گاه این شیء گران‌بها را به بهایی بخش نمی‌فروشد و در نتیجه این خودباوری ناشی از خودمعرفتی، آدمی را از خواب غفلت بیدار نموده و انسان‌های اهل عمل را به تحمل مشقت‌ها ترغیب می‌نماید. (مازندرانی، ۱۳۸۲: ۱ / ۲۳۵)

در شعر منسوب به امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام می‌خوانیم دوا و درمان دردهای آدمی در وجود خودش نهفته است و بلافاصله در بیت دوم این نکته یادآوری می‌گردد که: انسان نه یک جرم صغیر، بلکه جامع یک عالم بزرگتری است.^۴ (میبدی، ۱۴۱۱: ۱۷۵)

زمینه‌های ایجاد خودباوری در جامعه علمی کشور

۱. آگاهی از ویژگی‌ها و توانمندی‌های خود

«خودآگاهی» مقدمه خودباوری است؛ زیرا نمی‌توان از کسی که هنوز نسبت به داشته‌ها و توانایی خویش غافل است، انتظار اعتماد به نفس و خودباوری داشت؛ به همین جهت قدم اول در رسیدن به خودباوری شناخت «خود» است. (راستی کردار، ۱۳۹۴: ۲۴) در حقیقت اهمیت شناخت توانمندی‌ها از آن‌رو بوده که آدمی در بسیاری از موارد از ویژگی‌های مثبت خود در انجام کارهای دشوار غافل است و همین امر سبب نبود انگیزه کافی برای شروع کارهای بزرگ یا تداوم آنهاست. در نتیجه توجه به ویژگی‌ها و

۱ و سست نشوید! و غمگین نگردید! و شما برترید، اگر ایمان داشته باشید.

۲ لیس علی الآخرة عوض و لیست الدنیا للنفس من.

۳. أَمَا إِنْ أَبَدْنَاكُمْ لَيْسَ لَهَا تَمَنُّ إِلَّا الْجَنَّةُ فَلَا تَبِعُوهَا بَعِيرَهَا.

۴. دَوَاؤُكَ فَيْكَ وَ مَا تَشْعُرُ وَ دَاؤُكَ مِنْكَ وَ مَا تَنْظُرُ * وَ تَحْسَبُ أَنَّكَ جَرْمٌ صَغِيرٌ وَ فَيْكَ انْطَوَى الْعَالَمُ الْأَكْبَرُ.

شایستگی‌های فرد برای انجام رفتار مورد نظر، در ایجاد خودباوری و حس اعتماد به نفس و تقویت انگیزه برای انجام کارهای بزرگ نقش خواهد داشت.

امروزه در دانش روانشناسی، قضاوت فرد نسبت به مهارت‌ها و توانایی‌های خویش به منظور داشتن عملکرد ثمربخش به‌عنوان یک نیروی انگیزه‌دهنده مطرح است که نظریه «احساس خودکارآمدی (Self-efficacy)» به این مطلب اشاره دارد که «اقتناع کلامی» یا تلقین توسط دیگران سبب می‌شود فرد بیشتر بر توانمندی‌ها و استعدادهای خود و کمتر بر ضعف‌های خویش تمرکز نماید (ریو، ۱۳۹۳: ۲۴۳ و ۲۴۶) و به تبع آن نسبت به توانمندی‌های خویش آگاهی پیدا کند.

یکی از راه‌های شناخت ویژگی‌های فرد، بیان آن و ذکر لسانی خصوصیات از زبان دیگران است، اما گاه قرار گرفتن در ناهمواری‌های زندگی سبب بروز توانمندی‌ها و استعدادهای غفلت شده آدمی خواهد شد. در مسیر انقلاب اسلامی نیز در طول سال‌های متمادی، حوادث گوناگون و محدودیت‌های فراوانی برای مسئولین و مردم به‌وجود آمده که سبب نمایان شدن توانایی‌های نهفته مردم خصوصاً دانشمندان ما شده است و نمونه‌ای از این خودباوری را می‌توان در جنگ تحمیلی مشاهده نمود که از فواید دفاع مقدس، تقویت اعتماد به نفس ملی و شکوفا شدن استعدادها است (خامنه‌ای، ۱۳۸۸/۶/۲۹) دفاع مقدس علاوه بر اینکه استعدادهای نهفته بسیاری از جوانان را در عرصه اداره و فرماندهی جنگ نمایان نمود، توانست جامعه علمی و صنعتی کشور را در عرصه ساخت ادوات جنگی مانند سلاح و موشک به یک خودباوری عمیق و در نتیجه به پیشرفت‌های چشمگیری برساند و جالب آنجاست که این رویداد در عین تحریم حاصل آمده است. به بیان رهبر معظم انقلاب: «ما را تحریم کردند؛ تحریم البته مشکلاتی را برای کشور به وجود می‌آورد، در این تردیدی نیست، لکن تحریم‌ها موجب شد که ما چشم‌مان بر روی امکانات خودمان باز شد. خیلی از ظرفیت‌ها را دارا بودیم، [اما] نمی‌دانستیم، از آنها غافل بودیم. وقتی تحریم شدیم، به خود آمدیم؛ نگاه کردیم، ظرفیت‌های موجود داخلی را پیدا کردیم و از آنها استفاده کردیم». (خامنه‌ای، ۱۳۹۶/۵/۱۲) آثار مثبت تحریم بر ملت ایران چنان فراگیر بود که معظم‌له در بیانیه گام دوم انقلاب، تحریم را برکتی برای کشور دانسته که اتکالی به توانایی داخلی را به همه آموخت. (خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲) در نتیجه تحریم‌ها فرصتی اجباری برای جامعه علمی و صنعتی ایجاد نمود و تلاش پاره‌ای از دانشمندان برای خنثی نمودن تحریم‌ها با استفاده از دانش و صنعت بومی، می‌تواند الگویی برای دیگر دانشمندان باشد که به این باور برسند می‌توان از فرصت تحریم برای شکوفایی دانش و صنعت بومی استفاده کرد.

۲. هویت‌بخشی به جامعه علمی کشور

نگاه انفعالی و بلکه «پرستش‌گرایانه» به رشد علمی غرب در میان عده‌ای از اساتید و دانشجویان دانشگاه

مانعی در راه تحول، نوآوری و در واقع تولید علوم است؛ نگاهی خودباخته که تنها راه پیشرفت ملت‌ها را تکیه به دستاوردهای علمی غرب دانسته و به دلیل پیش‌گامی غربی‌ها در علوم مختلف، جامعه دانشگاهی ایران را صرفاً مصرف‌کننده محصولات علمی آنها می‌داند.

ریشه‌های تاریخی نگاه پرستش‌گرایانه به غرب را می‌توان علاوه بر تبلیغات برنامه‌ریزی شده در دوران حکومت پهلوی، از گذشته‌های دور در شکست جوامع اسلامی از کشورهای استعمارگر غربی ردیابی کرد. از دید کشورهای استعمار شده، تنها نیروی مطلق، علم و فناوری جدید بود که انگلیس و فرانسه را قادر می‌ساخت بخش بزرگی از جهان را مستعمره خود کنند. این تشخیص کشورهای اسلامی موجب تمایل آنان به همپایی با کشورهای غربی و نیز عطشی سیراب‌ناپذیر برای کسب علوم جدید شد. (اقبال، ۱۳۹۱: ۱۴) البته بدون تردید، انحصار قدرت یک جامعه به علم و فناوری و ندیدن دیگر عوامل پیشرفت آن همچون ایمان و اتحاد مردم، نگاه ناقصی است که می‌تواند محاسبات صاحب نظران جامعه را با خطای راهبردی روبه‌رو نماید، اما با وجود این، نگاه پرستش‌گرایانه در طول تاریخ ممالک اسلامی همچنان ادامه یافت تا آنجا که مخالفت‌های برخی از رهبران رژیم پهلوی نسبت به ملی شدن صنعت نفت به این دلیل بود که آنها معتقد بودند: «ملت ایران حتی شایستگی ساختن لوله‌نگ (آفتابه) را نیز ندارد». (ره‌دار، ۱۳۸۸: ۵۵) به همین جهت، القای خودکم‌بینی توسط رهبران جوامع و ایجاد روحیه وابستگی در طول تاریخ سبب شد که مسلمانان به عقب‌ماندگی علمی دچار شوند. با پیروزی انقلاب اسلامی و دمیده شدن روح استقلال و القای «ما می‌توانیم» در سراسر جامعه، این نگاه مرعوبانه به غرب در برخی از حوزه‌های علوم طبیعی کاهش یافت که می‌توان پیشرفت‌های چشمگیر کشور در زمینه‌های دانش بنیان را در همین راستا قلمداد نمود.

به نظر می‌رسد آنچه که می‌تواند در رفع نگاه پرستش‌گرایانه مؤثر واقع شود، «هویت‌بخشی» به دانشمندان و محققان ایران اسلامی است. همچنان که باید عوامل عقب‌ماندگی علمی در زمان حاضر را بررسی نمود، لازم است عوامل پیشرفت علمی مسلمانان نیز در برخی از ادوار تاریخ بررسی کرد؛ زیرا داشتن یک عقبه علمی شکوفا می‌تواند منبعی راهگشا برای دانشمندان کشور و سبب بازسازی هویت علمی آنها گردد.

آری؛ نمی‌توان فراموش نمود که از قرن سوم تا قرن نهم هجری، مسلمانان در زمینه‌های مختلف علمی و فناوری پیش‌گام زمان خود بوده‌اند. (یکار، ۱۳۸۸: ۲۳۶) نمی‌توان نفوذ علمی اسلام از ابعاد گوناگون بر جهان مسیحیت و نیز مسئله انتقال علوم از جوامع اسلامی به جوامع غربی را از یاد برد. اروپای مسیحی، غذاها، شربت‌ها، داروها، درمان، اسلحه، استفاده از نشان‌های مخصوص خانوادگی،

سلیقه، انگیزه هنری، ابزارها، فنون صنعت، تجارت، قوانین و راه‌های دریایی را از مسلمانان فرار گرفت و حتی لغات آن را نیز از مسلمانان اقتباس کرد. علمای اسلامی ریاضیات، طبیعیات، شیمی، ستاره‌شناسی و پزشکی یونان را حفظ کردند و به کمال رسانیدند و این میراث یونانی را که بسیار غنی‌تر شده بود، به اروپا انتقال دادند. هنوز هم اصطلاحات علمی عربی در زبان‌های اروپایی فراوان است (دورانت، ۱۳۸۵: ۴۳۳) تا آنجا که از منظر آیت‌الله خامنه‌ای (حفظه‌الله)، رنسانس اروپا براساس ترجمه‌هایی که در کشورها و مناطق اسلامی انجام گرفته بود، صورت گرفت. (خامنه‌ای، ۱۳۸۱/۷/۳) البته این هویت بخشی به جامعه علمی کشور می‌تواند به صورت مؤثرتری شکل گرفته و با تدوین واحدهای درسی، آگاهی نسبت به پیشینه علمی مسلمانان در دانشگاه‌ها تدریس و ارائه شود.

بنابراین بخشی از مشکلات در حوزه دانش و تحقیق، از آنجا نشئت می‌گیرد که افرادی از داخل و خارج از کشور درصدد القای روحیه ناامیدی و نیز تحقیر دانشمندان اسلامی در برابر تمدن نوظهور غرب هستند، از این رو توجه به تاریخ تمدنی غرورآمیز مسلمانان در سده‌های مختلف و مدیون بودن تمدن غرب به دانشمندان اسلامی می‌تواند الهام‌بخش و زمینه‌ساز ایجاد خودباوری در میان استادان، دانشجویان و به‌طور کلی تمام اندیشمندان جامعه اسلامی باشد.

۳. القای روحیه «ما می‌توانیم» توسط اساتید دانشگاه

نمی‌توان تأثیر قابل توجه اساتید دانشگاه بر دانشجویان و نیز بر طبقات تحصیل کرده جامعه را نادیده گرفت؛ اساتیدی که به‌عنوان نخبگان علمی کشور و صاحب‌نظران عرصه‌های مختلف دانش در سطح جامعه شناخته شده و می‌توانند الگویی برای نسل جوان دانشجو باشند. هرچند بسیاری از اساتید دانشگاه پیش‌تاز جهش علمی کشور و دارای روحیه خودباوری هستند، متأسفانه برخی از آنان چنان شیفته یا مرعوب غرب شده‌اند که دچار وابستگی علمی به آنان شده و با انتقال این روحیه خود به دانشجویان، فضا را برای هرگونه خلاقیت‌های علمی بسته‌اند. البته انتقال روحیه خودباوری یک انتظار مهم از اساتید و صاحب‌نظران علمی است، اما بدتر از آن، تزریق روحیه خودباختگی در برابر فرهنگ و دانش غربی است که توسط برخی از اساتید، خواسته یا ناخواسته صورت می‌پذیرد.

بدون تردید دو عنصر «جوان» و «تولید علم» از عناصر پیشرفت علمی یک کشور خواهد بود که هر دو در اختیار اساتید دانشگاه است. به همین دلیل مسئولیت اساتید دانشگاه‌ها نسبت به پیشرفت علمی کشور دوچندان خواهد بود. آنچه که بارها آیت‌الله خامنه‌ای (حفظه‌الله) بر آن تأکید داشتند، سعی بر عدم استمرار شاگردی در مکتب غربی‌هاست: «استفاده علمی از جامعه دانشگاهی غرب بی‌اشکال است؛ اما شاگردی دائمی و نوشیدن از پائین رودخانه و نه سرچشمه آن مورد ننگ و مذمت خواهد بود».

(خامنه‌ای، ۱۳۸۶/۷/۹) این شاگردی مادام‌العمر سبب وابستگی کشور به قدرتهای غربی شده که منافعی با اصول نظام اسلامی است، به‌همین جهت تولید نظریات علمی و ابتکارورزی در این حوزه از نیازهای مبرم کشور است که پیش نیاز آن، وجود روحیه خودباوری در نخبگان جوان می‌باشد. البته این تزریق خودباوری و اعتماد به نفس به جوانان باید براساس واقعیت‌ها و توانمندی‌های کشور باشد که گاه مورد غفلت قرار می‌گیرد. آیت‌الله خامنه‌ای (حفظه‌الله) القای خودباوری را به پشتوانه امکانات ملی دانسته، فرمودند:

هم دستگاه‌های مدیریتی، هم اساتید، در داخل دانشگاه‌ها خودباوری را ترویج کنید. جوانی که تحت تربیت و تحت آموزش و تعلیم شماست، باید به خود اعتماد داشته باشد - آن اعتماد به نفس ملی که عرض کردیم. بحث این نیست که شخصی به خودش اعتماد دارد، بحث این است که ما به خصال ملی خودمان، به امکانات ملی خودمان، به ذخایر فرهنگی خودمان، یک اعتماد به نفس عمومی داشته باشیم که به آن گفتیم اعتماد به نفس ملی - این حالت بایست در یکایک جوان‌های ما بروز پیدا کند ... استاد در کلاس یا در آزمایشگاه یا در کارگاه آموزشی تأثیر خیلی زیادی دارد. باور به خود و امید به آینده را بایستی در جوان تزریق کنید. (خامنه‌ای، ۱۳۸۷/۷/۳)

نتایج خودباوری در عرصه علم و پژوهش

۱. ورود به عرصه‌های بزرگ علمی

گام برداشتن در عرصه‌هایی که تاکنون به علت خود کم‌بینی و خودباختگی جرئت ورود به آن وجود نداشته - و به‌همین جهت وابسته به دانشمندان و مهندسين غربی بوده‌ایم - از مطالبات جدی امامین انقلاب از جامعه علمی کشور است. با وجود روحیه انقلابی آمیخته به خودباوری عمیق در اساتید و دانشجویان ایرانی می‌توان بسیاری از سدهای علمی کشور را شکسته و جمهوری اسلامی را به قله‌های دانش دنیا رساند.

تاکنون وجود همین جرئت ناشی از روحیه خودباوری در میان دانشمندان کشورمان بوده که سبب شده است بسیاری از پیشرفت‌های علمی و صنعتی در جمهوری اسلامی به‌وجود آید که در بیانیه گام دوم انقلاب، آیت‌الله خامنه‌ای (حفظه‌الله) پیشرفت در ده‌ها طرح بزرگ از قبیل چرخه سوخت هسته‌ای، سلول‌های بنیادی، فناوری نانو، زیست‌فناوری و غیره با رتبه‌های نخستین در کل جهان، شصت برابر شدن صادرات غیرنفتی، نزدیک به ده‌برابر شدن واحدهای صنعتی، ده‌ها برابر شدن صنایع از نظر کیفی، تبدیل صنعت موتناژ به فناوری بومی، برجستگی محسوس در رشته‌های گوناگون مهندسی از جمله در صنایع دفاعی، درخشش در رشته‌های مهم و حساس پزشکی را نتیجه همین روحیه خودباوری دانسته‌اند.

(خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲)

۲. نوآوری علمی

با پیروزی انقلاب اسلامی عرصه دانش و پژوهش، تغییرات قابل توجهی یافت که سبب بروز نیازها و مطالبات جدید و بنیادین تر در حوزه‌های مختلف علمی شد، در نتیجه دیگر صرف ترجمه آثار دانشمندان غربی که البته طی سه دهه به عنوان یک نهضت و جنبش در میان برخی از دانشمندان اسلامی رواج داشت (اقبال، ۱۳۹۱: ۱۷۵) و نیز حرکت در محدوده از پیش تعیین شده کشورهای غربی در مسیر علم کافی نبوده، بلکه ضرورت ابتکارات و نوآوری‌های علمی بیش از پیش احساس می‌شد.

بخشی از این احساس نیازها به دلیل تحریم‌های خارجی بود که البته حوزه‌های تعیین کننده و عزت آفرین علمی را نیز در بر می‌گرفت، بخشی دیگر نیز به دلیل انتقال آن دسته از یافته‌های علمی از غرب بود که با شرایط و اقتضائات محیطی و فرهنگی کشور سازگاری نداشت و بخشی دیگر نیز ضرورت تولید علم براساس مبانی اسلامی بود که تولید نظریات متعدد در حوزه‌های مختلف دانش خصوصاً علوم انسانی براساس قرآن و احادیث که اصطلاحاً «اسلامی‌سازی علوم» نامیده می‌شد را در بر می‌گرفت که این بخش به جهت اینکه: آرمان بزرگ انقلاب اسلامی، تحقق «تمدن نوین اسلامی» است، (خامنه‌ای، ۱۳۹۷/۱۱/۲۲) از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ زیرا برای ایجاد تمدن نوین اسلامی که هدف خود را رفاه مادی و تعالی معنوی مردم در سایه آموزه‌های اسلامی می‌داند، لازم است که انواع دانش‌های با رویکرد تمدنی اسلامی شکل گرفته و پاسخ‌گوی یک چنین جامعه عظیمی باشد، در نتیجه بدون اینکه نگاه و نظریه اسلام را در علوم مختلف بدانیم، نمی‌توان براساس آن علوم، جامعه با تمدن اسلامی تشکیل داد؛ جامعه‌ای که تمام ارکان آن باید براساس نظر اسلام بنا شود.

همه این احساس نیازها چه در حوزه تحریم و چه در حوزه بومی سازی علوم و چه در حوزه اسلامی‌سازی علوم، ضرورت وجود نوآوری‌های علمی را روشن می‌نماید. حال برای برطرف نمودن مسائل چنین جامعه‌ای با این سطح از نیازها و با این افق روشن تمدنی، وجود روحیه اعتماد به قدرت و استعداد‌های درونی در دانشمندان کشور و در نتیجه اتکا به توانمندی‌های خود از مهم‌ترین پیش نیازهایی است که وجود چنین بینشی در اساتید و دانشجویان می‌تواند آنان را به سمت نوآوری و تولید دانش در حوزه‌های مختلف و رفع نیازهای علمی کشور سوق دهد. امام خامنه‌ای (حفظه‌الله) با اشاره به عدم وجود مسائل نوپدید علمی در دوران پنجاه ساله طاغوت به دلیل عدم وجود خودباوری علمی، نوآوری‌های علمی و فناوری را نمونه‌هایی از این نوآوری‌ها در تاریخ انقلاب اسلامی برشمرده و پیشرفته‌ها در زمینه‌های گوناگون همچون نانو و هسته‌ای را به دلیل خودباوری دانسته‌اند. (خامنه‌ای، ۱۳۹۵/۱/۱)

۳. استقلال و عدم وابستگی علمی به بیگانگان

عدم وابستگی به شرق و غرب و مسلط بودن ملت ایران بر سرنوشت خود که از شعارهای اساسی جمهوری اسلامی است، ابعاد مختلفی همچون فرهنگ، اقتصاد و سیاست دارد که یکی از اقسام آن، عدم نیاز به غرب در نیازهای علمی کشور است. این عدم وابستگی علمی راه تعامل علمی میان ما و دیگر دانشگاه‌های دنیا را نمی‌بندد، بنابراین دانشمندان ما در عین بهره‌مندی از یافته‌های دانشی غرب باید بتوانند احتیاجات کشور را در حوزه‌های مختلف دانش و با تکیه بر ذخایر علمی و پژوهشی کشور برطرف نموده و خود دست به کار شوند. آری می‌توان گاه از آب جاری رودخانه به منظور برطرف نمودن عطش استفاده نمود، اما اینکه چشمه آبی غیر از آن برای رفع عطش وجود نداشته و استفاده از آب جاری رودخانه بصورت عادت درآید پذیرفته نخواهد بود. به همین جهت است که اهمیت تولید علم و توسعه پژوهش‌ها به منظور رفع وابستگی‌های علمی همواره مورد تأکید رهبر معظم انقلاب است، ایشان با اشاره به اهمیت استقلال علمی کشور می‌فرمایند: «تحقیق، منبع تغذیه آموزش است. ما اگر تحقیق را جدی نگیریم، باز سال‌های متمادی بایستی چشم به منابع خارجی بدوزیم و منتظر بمانیم که یک نفر در یک گوشه دنیا تحقیقی بکند و ما از او یا از آثار تألیفی براساس تحقیق او استفاده کنیم و اینجا آموزش بدهیم. این نمی‌شود؛ این وابستگی است؛ این همان ترجمه‌گرایی و عدم استقلال شخصیت علمی برای یک کشور و برای یک مجموعه دانشگاهی است.» (خامنه‌ای، ۱۳۸۶/۷/۹)

به منظور رسیدن به این آرمان انقلاب اسلامی؛ یعنی عدم وابستگی در حوزه علم و پژوهش، اولین قدم انگیزشی، باور به توانمندی‌ها و نقاط مثبت موجود در جامعه علمی کشور است؛ زیرا کسی که در درون خویش توانایی برطرف نمودن نیازهای خود را داشته و در مرحله بعد، وجود آن توانایی‌ها را نیز باور نماید، دیگر لزومی نمی‌بیند تا در برابر بیگانگان خضوع نموده و در اندیشه، مرید و مطیع آنان باشد.

از سوی دیگر نیز نیازمند یک پیشینه قوی در جهت انگیزه بخشی به دانشمندان و محققان می‌باشیم که نگاه به پیشینه علمی ممالک اسلام در طول تاریخ و خودکفایی آنها در دانش‌های مختلف و حتی انتقال آن به بلاد دیگر، نقطه عطفی است که می‌تواند دلگرمی بزرگی برای اعتماد به نفس علمی و در نتیجه استقلال علمی کشور باشد که این شکوه علمی از رنسانس به بعد و با ورود کشورهای استعمارگر به مناطق اسلامی با هدف صدور سرمایه و سودآفرینی بیشتر به سمت رکود گرود. (سعیدی‌نیا، ۱۳۹۰: ۱۱۵)

اهمیت مسئله استقلال علمی تا آن حد بود که در موارد متعددی مورد توجه امام خمینی علیه السلام بود.

ایشان در یکی از سخنرانی‌های خود در سال ۱۳۵۸ که در جمع برخی از دانشگاهیان صورت گرفت، با تأکید بر اینکه شرط استقلال، پیدا کردن «خود» است، فرمودند: «هیچ ملتی نمی‌تواند استقلال پیدا کند، الا اینکه خودش، خودش را بفهمد. مادامی که ملت‌ها خودشان را گم کردند و دیگران را به جای خودشان نشانند، استقلال نمی‌توانند [پیدا] کنند. کمال تأسف است که کشور ما که حقوق اسلامی و قضای اسلامی و فرهنگ اسلامی دارد، این فرهنگ را، این حقوق را نادیده گرفته است و دنبال غرب رفته است.» (امام خمینی، ۱۳۷۹: ۱۲ / ۴)

نتیجه

مفهوم خودباوری از منظر لغت و دانشمندان دینی دارای سه مؤلفه اساسی: «وجود استعداد و توانایی در درون انسان»، «باور به وجود آن توانمندی‌ها توسط خود انسان» و نیز «نیروی انگیزشی ناشی آن باور که انسان را به سمت عمل سوق می‌دهد» می‌باشد که البته در برخی از آیات قرآن و احادیث نیز به القای روحیه خودباوری و اثر انگیزشی آن در ایجاد رفتار مثبت نیز اشاره شده که معمولاً به همراه ذکر ویژگی‌های مثبت و توانایی‌های مخاطبین بوده است.

همچنین از منظر روان‌شناختی نیز یکی از عوامل موفقیت در تمامی امور از جمله مسائل علمی و پژوهشی، ریسک‌پذیری و انجام امور مخاطره‌آمیز است که اگر با تکیه بر توانایی‌های و استعدادها، درونی انسان باشد، می‌تواند در مسیر تولید و نوآوری علمی و نیز اسلامی سازی علوم که از ضرورت‌های علمی کشور است، مؤثر افتد.

اما گام اساسی در رسیدن به خودباوری، خودشناسی است؛ زیرا نمی‌توان از کسی که هنوز نسبت به توانایی‌ها و داشته‌های خود غافل است انتظار اعتماد به نفس داشت. یکی از آرمان‌های انقلاب اسلامی، عدم وابستگی و استقلال علمی است که این هدف با پیدا کردن «خود» و اعتماد به نفس تحقق می‌یابد و آن کس که در درون خود، استعداد و امکانات برطرف نمودن نیازهای خود را داشته و وجود آن توانمندی‌ها را نیز باور نماید، در برابر بیگانگان، رام و مطیع نمی‌شود.

لازم به ذکر است که علاوه بر وجود برخی جریانات مؤثر در ایجاد خودباوری، نمی‌توان از برخی موانع در این مسیر غافل شد که نگاه پرستش‌گرایانه به دانش غرب نمونه‌ای از این موانع است. در جهت برطرف نمودن این مانع، با هویت بخشی به جامعه علمی کشور که با نگاه به پیشینه افتخار آمیز علمی در تمدن اسلامی و نیز انتقال علوم از ممالک اسلامی به غرب صورت می‌گیرد، می‌توان روحیه خودباوری علمی را به اساتید و دانشجویان بازگرداند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۹۸، *التوحید*، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
۲. اقبال، مظفر، ۱۳۹۱، *اسلام و علم*، ترجمه فرشته ناصری و همکارش، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۳. امام خمینی، سید روح‌الله، ۱۳۷۹، *صحیفه امام*، ۲۲ ج، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه السلام.
۴. امیری، مسلم و جواد مصرآبادی، ۱۳۹۸، «فرا تحلیل رابطه بین هوش هیجانی و مؤلفه‌های آن با خودکارآمدی»، *مجله مطالعات آموزش و یادگیری*، دوره یازدهم، ش ۱.
۵. بگار، عثمان، ۱۳۸۸، *تاریخ و فلسفه علوم اسلامی*، ترجمه محمدرضا مصباحی، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۶. تیممی‌آمدی، عبدالواحد بن محمد، ۱۴۱۰، *غور الحکم و درر الکلم*، تحقیق سید مهدی رجایی، قم، دارالکتاب الاسلامی.
۷. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۴، *معرفت در قرآن*، تحقیق حمید پارسانیا، قم، اسراء.
۸. خامنه‌ای، سید علی، دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله العظمی خامنه‌ای، <http://farsi.khamenei.ir>
۹. دورانت، ویلیام جیمز، ۱۳۸۵، *تاریخ تمدن، عصر ایمان*، ترجمه ابوطالب صارمی و همکاران، تهران، علمی و فرهنگی.
۱۰. راستی کردار، فاطمه، ۱۳۹۴، *خودباوری و خودباختگی*، قم، هاجر.
۱۱. رهدار، احمد، ۱۳۸۸، «روحانیت و نهضت ملی شدن صنعت نفت»، *مجله ۱۵ خرداد*، ش ۲۰.
۱۲. ریو، مارشال، ۱۳۹۳، *انگیزش و هیجان*، ترجمه یحیی سید محمدی، تهران، ویرایش.
۱۳. سبحانی تبریزی، جعفر، ۱۳۸۷، *رمز پیروزی مردان بزرگ*، قم، نسل جوان

۱۴. شولتز و شولتز، سیدنی الن، ۱۳۹۰، *نظریه های شخصیت*، تهران، ویرایش.
۱۵. طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۳۹۰، *المیزان فی تفسیر القرآن*، بیروت، انتشارات مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۱۶. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران، ناصر خسرو.
۱۷. فعالی، محمدتقی، ۱۳۹۱، *خودباوری - سبک زندگی توحیدی و موقفیت الهی*، تهران، انتشارات مؤسسه فرهنگی هنری دین و معنویت آل یاسین.
۱۸. کاویانی، محمد، ۱۳۹۳، *روان شناسی در قرآن*، قم، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۴۰۷، *الکافی*، (ط - الإسلامية)، تهران، دار الکتب الإسلامية.
۲۰. گورمن، فیل، ۱۳۸۹، *انگیزش و هیجان*، تهران، دانژه.
۲۱. مازندرانی، محمدصالح بن احمد، ۱۳۸۲، *شرح الکافی - الأصول والروضه*، تهران، المكتبة الإسلامية.
۲۲. محمدی ری شهری، محمد، ۱۳۸۹، *حکمت نامه جوان*، ترجمه مهدی مهریزی، قم، دار الحدیث.
۲۳. میبدی، حسین بن معین الدین، ۱۴۱۱، *دیوان امیرالمؤمنین*، قم، انتشارات دار نداء الإسلام للنشر، چ ۱.

24. Bandura, A. 1994, "self-efficacy", *Educational psychology*, No. 28 (2), p. 117 - 148.
25. Zajacova, A & Lynch, S. M., 2005, "Self-efficacy ...", *research in higher education*, No. 46 (6), p. 677 - 706.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی